

Zbiranje in obravnavanje krajevnega gradiva za zgodovino delavskega gibanja in NOB

(Predavanje na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti
dne 29. septembra 1959)*

O zbiranju krajevnega gradiva za zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja se je razpravljalo že na marsikaterem zborovanju predstavnikov zgodovinskih komisij ZB NOV ter muzealcev iz muzejev ljudske revolucije oziroma NOB. Bile so izmenjane praktične izkušnje pri zbiranju in varovanju gradiva. Govorilo se je tudi o pomenu in vrednosti posameznih vrst virov. Našteli bi tudi lahko več razprav in člankov, ki obravnavajo ta vprašanja. Pri tem je značilno, da praktično delo pri zbiranju gradiva in razpravljanje o tem ni bilo nikoli omejeno na ožji krog muzealcev, arhivarjev in zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z najnovejšim obdobjem naše zgodovine.

Določena mi je bila naloga, da predvsem na podlagi izkušenj lokalnega muzeja (mariborskega) razpravljam o vrstah gradiva, ki ga zbiramo na terenu, in povem, kar se da o metodah oziroma organizaciji zbiranja, ki se je v praksi rodila. Verjetno bi bil najbolj smotrni referat, ki bi temeljil na izkušnjah večjega števila krajevnih muzejev in oddelkov NOB, ki obdelujejo določeno področje. Toda za tak referat, žal, ni bilo časa in končno je verjetno, da bodo bogate izkušnje drugih ustanov prišle do izraza v razpravi. Skromne izkušnje mariborskega muzeja seveda ne morejo nuditi kaj več kot izhodišče za razpravo o pomembnih problemih in aktualni nalogi.

Zbiranje gradiva za zgodovino delavskega gibanja in NOB je vsekakor pomembna in hvaležna naloga. Ta naloga pa je časovno omejena. Gradivo je namreč takšne narave, da je na terenu zapisano razmeroma hitremu propadu ali pa mu čas zmanjšuje vrednost. Stremeti moramo torej za tem, da bomo čimveč in čimhitreje zbirali in ohranili. Marsikaj dragocenega je že izgubljeno in kar je bilo nekoč dostopno v velikem številu, je danes že redkost. Tudi številne priče važnih dogodkov so nas zapustile, ne da bi bili zapisani njihovi spomini. Vendar je teren tudi še danes skoraj neizčrpna zakladnica gradiva in nobena pot na teren ni zaman. Toliko je še gradiva na terenu, da bo zbiranje tudi še v naprej zahtevalo kar najbolj širok krog delavcev in ne bo omejeno na tiste, ki se po svoji službeni dolžnosti ukvarjajo z zbiranjem

* Na povabilo uredniškega odbora »Prispevkov«, da objavim svoje predavanje, sem se odločil, da ga objavim nespremenjenega kljub temu, da sem po kongresu zgodovinarjev v Murski Soboti zbral še precej gradiva in dokazov, s katerimi bi lahko izpopolnil nekatere teze v referatu. Predvsem bi lahko s številnimi novimi primeri podkrepil tezo o velikem pomenu in vrednosti pričevanj ter o pomanjkljivosti številnih okupatorskih dokumentov.

gradiva. Zato pa je potrebno, da se pri takem stanju borimo za sistematično in kakovostno delo. Gradivo, ki ga najdemo na terenu, je zelo raznovrstno in se kaj lahko zgodi, da teren, ki ga obdelujemo, premalo izrabljamo, da zanemarjamo nekatere vrste gradiva in podatkov. Pri zbiranju je potreben zelo širok koncept.

Naj se dotaknemo najprej nekaterih vrst gradiva, ki je dostopno na terenu. Na terenu predvsem in še vedno iščemo premične materialne spomenike iz NOB oziroma muzealije. Morda je ta vrsta gradiva še najmanj interesantna za zgodovinarja, tem bolj dragocena pa je za muzealca, četudi ne poznamo muzeja, ki bi samo z muzealijami prikazoval na svoji razstavi razvoj NOB. Materialni spomeniki iz NOB se seveda močno razlikujejo od arheoloških ali umetnostnih spomenikov. Predvsem je značilno zanje, da veliko število takih muzealij ne more neposredno pričati o NOB oziroma služiti kot vir. Zaradi tega in pa morda tudi zato, ker se je tu in tam pri zbiranju muzealij iz NOB pojavila nekritičnost, so se včasih pojavili določeni dvomi oziroma rezerviranost do muzealij iz NOB. Na prvem letošnjem posvetovanju Zvezne sekcije za muzeje ljudske revolucije so bila mnenja, da še danes ni povsem jasno, kaj je muzealija iz NOB in kaj naj se zbira. Predlagano je bilo celo, naj bi se izdelala nekaka nomenklatura muzealij iz NOB, ki bi služila za orientacijo in predvsem nakazovala strožji kriterij pri zbiranju in ohranjanju. Takšen seznam muzealij ne bi bil preveč koristen, ker bi težko zajel vse možnosti. Muzealije iz NOB so lahko namreč kaj raznovrstne. Razumljivo pa je, da je treba iskati tudi tipične predmete in ne samo redkosti. Muzealci se pri zbiranju predmetov povečini ravnaajo tako, da na terenu poberejo čimveč, ker je še vedno možnost, da se kasneje kaj izloči iz muzejskih zbirk. Ker hkrati obstaja težnja, da se čim bolj muzejsko na razstavah pokaže NOB, je širina pri zbiranju predmetov še bolj razumljiva. In končno so nam nekateri predmeti svetinje, ki jih bomo čuvali z vso skrbjo, četudi imajo na videz manjšo dokumentarno vrednost. Muzealija iz NOB je tudi predmet, ki pomaga, da zberemo še vrsto podatkov na podlagi drugih virov. Muzealije moramo opremiti s kar najbolj natančnim in vsestranskim historiatom. Včasih je rekonstrukcija zgodovine nekega predmeta zelo zapletena, zato moramo paziti, da v zbirateljski vnemi ne napravimo prehitrega zaključka. Tako na primer predmeta, ki smo ga našli na bojišču Pohorskega bataljona, ne bomo takoj pripisali inventarju te slavne enote, temveč bomo poiskali priče, ki nam bodo potrdile, da so ta predmet resnično uporabljali pohorski borci. Ne smemo dopustiti, da bi netočni podatki omajali vrednost muzealij NOB. Nekatere muzealije namreč ne morejo potrditi, da so res to, o čemer govori priložena legenda. Marsikateri predmet, ki je v prvih letih zbiranja našel pot v muzeje, je danes brez vrednosti, ker ni bil opremljen vsaj s podatki, ki bi omogočili kasnejšo rekonstrukcijo zgodovine predmeta. Dokumentirane muzealije pa so velike vrednosti, ker nam živo in nazorno pričajo o naši ljudski revoluciji in so tudi dragocen vir za zgodovinarja. Smotno vključene v muzejsko razstavo pa nam neposredno približajo pogoje osvobodilnega boja in napore našega ljudstva v NOB. Uporabljamo jih torej kot najbolj primerno sredstvo za posredovanje slavnih tradicij naše dobe.

Največ muzealij je bilo na razpolago takoj po vojni. Danes so kvalitetni zgodovinski predmeti na terenu že redkost in je skoraj že nemogoče sistematično zbiranje muzealij za neko obdobje ali temo iz NOB. Vendar moramo

še naprej vestno iskati primerne muzealije in z njimi bogatiti naše zbirke. Muzeji zbirajo tudi muzealije za predvojno obdobje, za zgodovino delavskega gibanja. Razumljivo je, da je tu problem muzealij še bolj kočljiv, ker ti predmeti razen v izjemnih primerih, kot na primer prapori, nimajo kakega posebnega obeležja.

Na terenu so tudi številni nepremični spomeniki (bolnišnice, tehnike, bunkerji, stavbe itd.). Velik del teh je že propadel ali pa so že močno poškodovani. Le najpomembnejši in laže dostopni se bodo ohranjevali. Tu je naloga jasna. Vse te spomenike je treba s topografskimi znaki vrisati na karte, narisati tlorise in jih po možnosti preslikati. Če so že propadli, bomo poiskali tiste, ki so jih gradili ali v njih delali ter na podlagi njihovih pričevanj rekonstruirali obliko objekta. Predvsem pa bomo zbrali kar največ podatkov o funkciji posameznih spomenikov. Pri marsikaterem spomeniku se bomo odločili za izdelavo makete ali celo za rekonstrukcijo na drugem mestu. Dobro izdelane makete ne služijo samo za posredovanje NOB, ampak so tudi pomemben vir. Končno se moramo zavzemati za preprosto obeleževanje dogodkov in objektov na samem terenu.

Na terenu vedno naletimo tudi na dokumente, fragmente arhivov, najdbe večjih arhivov pa so dandanes že redke. Na terenu torej zbiramo tudi tiste vire, ki jih prof. Metod Mikuž imenuje primarne vire za zgodovino NOB, to so dokumenti, dnevniki in literatura v partizanskem pomenu besede. Zaradi posebnih pogojev, v katerih so nastajali ti dokumenti, so zelo raztreseni po posameznih krajih. Na terenu so zakopali ali drugače shranili celotne arhive raznih forumov. Nekatere so pozneje odkrili, skrivališča drugih pa bodo ostala nedotaknjena, ker ni več tistih, ki so arhiv shranili. Večkrat tudi ne moremo več točno določiti mesta, kjer je bil arhiv shranjen, ker se je okolica močno spremenila. V tem primeru obstaja možnost najdbe predvsem le tedaj, če je bil arhiv shranjen v kovinskih posodah. Danes na terenu le redko naletimo na kompletnejše dele arhiva nekega vojaškega ali političnega foruma. Kljub temu pa ne smemo podcenjevati zbiranja takšnega dokumentarnega gradiva. Na terenu najdemo predvsem še fragmente, a teh je veliko in končno je vsak najmanjši list po svoje dragocen (če ne drugače, pa vsaj za lokalnega zgodovinarja). Dejstvo je na primer, da ni ohranjen v celoti noben arhiv nekdanjih okrajnih odborov OF, ki so delovali na mariborskem področju. Pri posameznikih in na terenu pa se je našlo že toliko fragmentov, da bodo le-ti raziskovalcu razvoja ljudske oblasti na mariborskem področju v veliko oporo. Nekatere vrste dokumentarnega gradiva sploh najdemo samo na terenu, ker niso bile nikoli vključene v večje arhive. Naj omenimo samo dragocena poslednja pisma talcev, zapiske in dnevnike borcev ter aktivistov itd. Med NOB velikokrat ni bilo arhivske kopije ter hrani edini izvod dokumenta prejemnik. Arhive manjših partizanskih ustanov so često shranili pri sebi partizani, ki so delovali v teh ustanovah. Prav tako so posamezni funkcionarji v vojski sami hranili in tudi ohranili važne dokumente. Vedno se kaj najde pri kmečkih domačijah na partizanskih področjih. Skratka, na terenu je bilo po osvoboditvi raztresenega ogromno dokumentarnega gradiva. Prve akcije zbiranja po osvoboditvi so zajele zlasti pisane vire. Na žalost se je tedaj nekaj že zbranih dokumentov izgubilo. Za te dokumente bi bilo bolje, če bi ostali na terenu, ker je praksa pokazala, da se ljudje v večini primerov zavedajo pomena dokumentarnega gradiva in ga skrbno čuvajo.

Na terenu najdemo predvsem gradivo partizanskega izvora. Najdemo poročila, zapisnike, legitimacije in druge osebne partizanske dokumente, uradne knjige in seveda produkte tehnik: letake, brošure, časopise itd.

Dokumentarno gradivo govori samo. Vendar mora biti zbiralec pripravljen, da pri najdbi fragmentov raznih arhivov in posameznih dokumentov poišče in zapiše podatke o izvoru in usodi dokumenta. Včasih je to celo nujno potrebno. Naj navedemo skromen primer: pred leti so nad Framom našli sveženj listov, na katerih ni bilo ničesar drugega kot podatki o odhodu in prihodu vlakov na progi Maribor—Celje; poizvedovanje pa je pokazalo, da je obveščevalna točka C-1 nad Framom imela v podstrešni sobi železniške postaje na Pragerskem svojega obveščevalca, ki je dnevno pošiljal podatke o prometu. Šele s tem podatkom je postal dokument razumljiv. Ali drug primer: nedavno je bil najden obširen zvezek zapiskov političnega aktivista; če ne bi ugotovili s poizvedovanji, da je pripadal nekdanjemu sekretarju okrajnega odbora OF, številni podatki ne bi bili povsem razumljivi. Končno se je našel še avtor beležk, ki je podatke v dokumentu lahko vsestransko razsvetlil. Z zbranimi in priloženimi podatki je dokument postal zgovornejši za zgodovinarja. Celo pri najdbi brošur, letakov, lističev s parolami itd. lahko zapišemo številne podatke. Recimo: katera tehnika je izdelala lističe s parolami, kdaj in kje so se trosili itd. Včasih je že sama zgodovina partizanskega dokumenta tako zanimiva, da jo je vredno zapisati in zapisek priložiti dokumentu. Za zgodovino Lackovega odreda je vsekakor zelo pomemben vir dnevnik do sedaj po imenu še neznanega pisca. Dnevnik je bil najden na področju, na katerem Lackov odred ni nikoli operiral. V dnevniku ni nikjer osebnih piščevih podatkov, je pa v njem kronika odreda. Poizvedovanje so pokazala, da je bil pisec vodnik Lackovega odreda, ki je bil poslan v štab IV. operativne zone. Na prehodu preko mostu pri Hudi luknji je bil smrtno ranjen, a je še pred smrtjo odvrigel torbico s svojimi dokumenti v grmovje ob Paki. Torbico je pobral neki kmet, ki je padlega borca pokopal, in tako se je dnevnik ohranil. Po najdbi rekonstruirana zgodovina dokumentov daje torej dokumentu višjo vrednost in obenem olajšuje razumevanje podatkov v dokumentu. Vsekakor je torej potrebno, da tudi najdbe arhivskih fragmentov ali posameznih dokumentov opremimo podobno kot muzealije z dodatnimi podatki, pridobljenimi na podlagi ustnih in drugih virov. Mariborski muzej hrani v svojem arhivu nekaj dokumentov, ki jih bo le težko kdo s pridom uporabil, ker pri najdbi dokumenta niso zapisali potrebnih podatkov.

Na terenu naletimo često tudi na dokumente okupatorskega izvora. Tako je bil slučajno najden na terenu eden najvažnejših okupatorskih dokumentov za zgodovino NOB na Štajerskem v letu 1944. To je Treeckova študija o razvoju NOB v letu 1944, ki je bila namenjena oficirjem in okupatorskim funkcionarjem. Vojni dnevnik policije v Mariboru za leto 1944 je bil najden na nekem podstrešju v Mariboru. Na terenu odkrivajo še vedno fragmente raznih arhivov Heimatbunda, nemške vaške kronike itd., predvsem pri zasebnih zbiralcih. Pri zbiranju gradiva torej ne smemo iskati samo na izrazito partizanskih področjih, ker so povsod možne najdbe.

Ker obravnavamo zbiranje gradiva na terenu, se seveda nisem dotaknil problema zbiranja arhivskega gradiva za zgodovino delavskega gibanja in NOB, ki je bilo ali je še shranjeno v arhivih raznih ustanov in podjetij. Lahko pa rečemo, da smo prav pri zbiranju tega gradiva včasih grešili, ker smo

posamezne fonde preveč razdrobili. Prav tako se nisem dotaknil znanega problema, da so v zvezi z zbiranjem arhivskega gradiva postale naše najmlajše lokalne muzejske ustanove avtomatično tudi shrambe arhivalij. Nadaljnji problem je tudi, da te ustanove zbirajo arhivsko in drugo gradivo za obdobje pred narodnoosvobodilno vojno samo pod določenimi aspekti. Zbirajo gradivo, ki se neposredno nanaša na razvoj delavskega in naprednega gibanja.

Teren hrani tako raznovrstne vire, da lahko zbiratelj na marsikaj pozabi. Vsekakor ne sme nikoli pozabiti vprašati še za fotografije. Fotografijo lahko štejem za posebne vrste vir za zgodovino delavskega gibanja in NOB. Pomen fotografije je v polni meri pokazala obsežna knjiga »Fotografski dokumenti o boju Komunistične partije Slovenije«. Fotografija partizanskega ali okupatorskega izvora je neposredna priča našega najbolj slavnega zgodovinskega obdobja, je zelo dragoceno dokazno gradivo. Kljub temu, da za nekatera obdobja in dogodke manjkajo fotografije, je te vrste gradiva bilo že do sedaj toliko zbranega, da so fototeke zelo važen del inventarja muzejev in oddelkov NOB. Te fototeke bodo velik pripomoček zgodovinarju. Predvsem pa so fotografije tudi važno sredstvo za posredovanje zgodovine delavskega gibanja ter NOB v šolah in muzejih.

Razumljivo je, da moramo pri vsakem prevzemu fotografije zbrati o njej kar najbolj popolne podatke. Nekatero fotografije, zlasti okupatorske, so bile takoj po izdelavi opremljene s podatki. Večina fotografij, ki jih najdemo na terenu (teren pa je glavni izvor fotografij ter še vedno naletimo na nove in nove), pa takih podatkov nima. Prav fotografije so prihajale v takih količinah v naše muzeje, da niso bili vedno ob prevzemu zbrani o njih zadostni podatki, zato bo z urejevanjem fototek še veliko dela. Prav pri prevzemu fotografij moramo paziti, da zberemo vse potrebne podatke: o avtorju slike, o osebah ter dogodkih na sliki, o času in kraju nastanka posnetka itd. Pri fotografijah bi bila še najbolj potrebna ekspeditivna zamenjava med ustanovami, ki zbirajo to gradivo. Često najdemo na nekem terenu fotografije, ki izvirajo s čisto drugega področja. Le tiste ustanove, ki obdelujejo področje, od koder fotografije izvirajo, imajo najboljše možnosti za dokumentacijo fotografij.

Morda ne spada povsem na to mesto, a naj omenim, da še danes lahko na terenu marsikaj posnamemo s fotografskim aparatom. Zato je velika škoda, da so zgodovinske komisije Zveze borcev NOV v prejšnjih letih na terenu delale po navadi brez aparatov.

Memorialno gradivo je tisto, ki ga je največ na terenu. Tu so možnosti tako rekoč neomejene. Toliko živih prič revolucionarnega boja pred vojno in za osvobodilne vojne je na razpolago, da lahko resno dvomimo, če bodo vsaj najvažnejše izjave zapisane v času, ko bodo priče pri življenju. Zaradi velikega števila prič, katerih spomine bi še lahko zapisali, je potrebno načrtno zbirati ustne vire. V prvi vrsti je potrebno poiskati priče za dogodke, za katere ni nobenih drugih virov. Pohiteti bi morali pri tistih, katerih zdravstveno stanje je težko. Paziti bi morali, da dela ne bi ponavljali in večkrat popisovali prič, ki so v bistvu že vse izpovedale, temveč moramo iskati nove in nove.

Spominskega gradiva je bilo zapisanega razmeroma že zelo veliko. Veliko število spominov najdemo raztresenih po raznih časopisih in časnikih; največ pa jih hranijo v rokopisih arhivi raznih ustanov. Morda ne bo odveč, če opozorimo na dejstvo, da številni, predvsem objavljeni spomini, pa tudi oni v rokopisu, niso vedno čisti spomini, priče nekega dogajanja, ampak so avtorji

pri pisanju spominov poiskali in uporabljali tudi dokumentarno gradivo in izjave drugih prič. Morda bi bilo prav, če bi bilo to pri takih spominih nekje v opombi omenjeno. Škoda je tudi, da si pri številnih člankih po naših časopisih in časnikih, ki v bistvu opisujejo zgodovino delavskega gibanja in NOB, ne moremo biti povsem na jasnem, ali gre za beletristiko ali za pričevanje. Objavljeni so namreč v preveč ohlapni obliki. Tudi v reviji »Borec«, ki opravlja zelo pomembno vlogo pri zbiranju in objavljanju spominov, bi lahko našli takšne pomanjkljivosti. Pri takih člankih bi lahko v opombi opozorili na zgodovinsko jedro.

Pričevanja smatramo vsekakor za sekundarne vire. Toda doba NOB je bila tako veličastna in razgibana, da je pisani viri niso mogli v celoti zajeti. Lahko celo trdimo, da imamo med NOB procese, ki so se jih partizanski in okupatorski dokumenti komaj generalno dotaknili; zato ne obstaja za zgodovinarja NOB samo idealna možnost, ampak tako rekoč nujnost, da poleg dokumentarnega gradiva uporablja tudi pričevanja. Če pomislimo na to, da nam najpomembnejše priče lahko govore o revolucionarnem boju pred 1941 in o NOB, vidimo njihovo veliko vrednost. Načelno podcenjevanje ustnih virov je vsekakor napačno. Tudi če imamo za neko dogajanje dokumentarno gradivo, bomo še vedno skušali pritegniti tudi pričevanja. Spomini bodo v tem primeru važno dopolnilo. Omogočili bodo, da dobimo o dogodkih, ki jih dokumentarno gradivo skromno in suhoparno obravnava, bolj polnokrvno in dinamično sliko. Poleg tega pa nas bo primerjava pričevanj in pisanih virov često opozorila na resne pomanjkljivosti dokumentov in spoznali bomo, da nam bodo za ta ali oni dogodek le pričevanja lahko pokazala objektivno sliko. Taki primeri so še posebno pogostni, če imamo na razpolago samo okupatorjev dokument.

Razumljivo je, da je pomen pričevanj velik že zato, ker se med NOB dokumenti marsikdaj niso pisali ali pa so bili uničeni. Že knjige Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, ki se nanašajo na NOB v Sloveniji, nam pokažejo velike praznine. Naj bo dovoljeno, da z nekaterimi drobnimi primeri poskušam osvetliti pomen subjektivnih virov. Za nekatere prve sabotažne akcije, ki so jih mariborski komunisti in skojevci izvedli 1941. leta, ni pravega dokumentarnega gradiva. Le preživele priče so omogočile točno rekonstrukcijo sabotaž v železniških delavnicah, na telefonskih napeljavah, akcij posipanja žebļev itd. Prav tako poznamo do sedaj samo na podlagi pričevanj rojstvo mestnega odbora OF v Mariboru in ustanovitev vojno-revolucionarnega komiteja na otoku Grisu. Nastanek in razvoj krajevnih odborov OF na mariborskem področju leta 1941 in kasneje je v veliki meri mogoče proučiti le na podlagi zasliševanj številnih prič, ker so ohranjena le redka poročila o ustanavljanju teh odborov in le redki zapisniki njihovih sej. Lahko bi še naštevali razne dogodke in procese, za katere imamo na razpolago le subjektivne vire; še več pa takih, ko so pisani viri tako skromni, da so predvsem kažipot za zbiranje pričevanj. Skratka, lahko trdimo na podlagi primerjanja partizanskih in okupatorskih dokumentov, ki so ohranjeni z več sto izjavami oziroma spomini, ki jih že imamo za Maribor, da brez spomina ne bi bila nikoli napisana popolna in objektivna zgodovina revolucionarnega gibanja in NOB v Mariboru.

Pričevanja so nam vedno potrebna, če imamo ohranjen samo okupatorjev dokument: 27. junija 1944 je bila napadena in razbita v neposredni bližini

Velenja nemška patrolja, ki se je vračala iz Št. Ilja. V okupatorjevem dokumentu, ki je ohranjen, je navedena točna ura in datum dogodka ter točno število okupatorjevih izgub. Število partizanov, ki so napadli patroljo, pa nemški dokument poveča za petkrat; verjetno zato, ker so Nemci hoteli opravičiti katastrofo patrolje. Podatki v edinem ohranjenem dokumentu o tem dogodku torej niso točni. Ne more pa nam seveda nemški dokument povedati, da je bila partizanska zmaga predvsem posledica sijajne terenske obveščevalne službe, v kateri je sodelovala zlasti mladina in ki je segala do orožniške postaje v Velenju.

Vzemimo še en drastičen primer! Na štabni seji nemških funkcionarjev 15. junija 1942 je komandant varnostne policije in varnostne službe Lurker poročal: »12. VI. 1942 je v okolici Šoštanja 150 mož dobilo od vodstva upornikov mobilizacijska povelja. 150 mož je sledilo temu ukazu in odšlo k banditom. Lahko se pričakuje, da bo odšlo v partizane še nadaljnjih 150 oseb.« Tako stoji v zapisniku štabnega razgovora. Dejansko je junija 1942 prišlo v okolici Šoštanja do pomembnega odhoda v partizane. Vendar se je junija Šaleški četi priključilo iz okolice Šoštanja le 14 oseb, nekaj kasneje pa so odšli v partizane štirje iz Št. Andraža. Lurkerju in nemškemu dokumentu torej ne smemo verjeti, vprašamo pa se lahko, zakaj je tako pretiraval. Če bi kdo verjel vsemu, kar je poročala nemška orožniška postaja iz Velenja v letu 1943 in prvih mesecih 1944, bi čestokrat verjel le kmetom iz okolice Velenja, ki so lagali na orožniški postaji na podlagi dogovora s političnimi aktivisti; zato bi večkrat ne bil točen niti datum, kaj šele kaj drugega! Okupatorski dokumenti torej često govore o nasprotniku na podlagi pomanjkljivih in netačnih podatkov ter tendenciozno. Ze zaradi svojega izvora so pogosto nujno pomanjkljivi. Tudi partizanski dokument nas ne more vedno točno informirati, zlasti če je nastal daleč od kraja dogodka. Miniranje železniškega mostu v Penku 20. septembra 1942 je poročilo Pokrajinskega komiteja KPS za Štajersko, ki je bilo napisano v Mariboru, pripisalo Pohorski četi. Priče pa vedo, da je akcija izvedla savinjska skupina pod vodstvom Letonje. Včasih tudi partizanska poročila o političnem položaju na določenem terenu niso zanesljiva, ker pisec bodisi ni imel dovolj podatkov ali pa je na hitro subjektivno enostransko ocenil položaj.

Pomen pričevanj je torej zelo velik, ker so le-ta večkrat edini viri, ker omogočajo dopolnitev skopih podatkov dokumentarnemu gradivu in ker večkrat popravljajo podatke dokumentov. Pričevanja nam dobo ljudske revolucije neposredno približajo, nam pomagajo, da zaslutimo in iščemo raznolikost procesov in da se povsem vživimo v dane pogoje. Približajo nam duh in veličino ter velikanske napore časov revolucije.

Kljub tej visoki ceni pričevanj pa jih ne bomo zbirali in še manj uporabljali nekritično. Prav za zbiranje ustnih virov so organizacije Zveze borcev ponekod pritegnile širok krog zapisovalcev. Zato je razumljivo, da del zbranskega gradiva ni bil tako obdelan, da bi ga lahko brez pridržka uporabljali. Zanimivo je, da so ljudje, ki so zbirali to gradivo, takoj pričeli premišljevat, kako bi mu dali večjo vrednost, kako bi ga pred oddajo preverili. Včasih so se omejili na to, da se je priča pod izjavo podpisala; največkrat pa so zbrane izjave dali v pretres tistim organizatorjem in voditeljem osvobodilnega gibanja, ki dobro poznajo razvoj na področju, ki ga priče obravnavajo. Ti so potem s podpisi in pripombami izjavo izpopolnili in jo nekako potrdili. Večkrat pa

so se izjave preverjale na širših sestankih aktivistov in borcev, ki so jih na takšnih sestankih izpopolnjevali ter preverjali. Delo pri zbiranju ustnih virov se je torej razmeroma vestno opravljalo tudi izven kroga strokovnih zbiralcev gradiva. V arhivu muzeja narodne osvoboditve v Mariboru so kronike, ki so jih organizacije Zveze borcev NOV sestavile izključno na podlagi pričevanj. Analiza teh kronik na podlagi primerjave z drugim ohranjenim gradivom je pokazala naravnost presenetljivo točnost navedb v kronikah. Do tako točne podobe razvoja NOB na svojem področju so nekatere organizacije Zveze borcev prišle na podlagi številnih zasliševanj prič in že primerjava samih pričevanj jim je pokazala pravo pot. Tako je drobno in zamudno delo številnih udeležencev popisovalnih akcij rodilo lepe rezultate in se moramo še naprej prizadevati, da čim širše zbiramo ustne vire. Le malo prič je namreč takih, ki same napišejo svoje spomine, kar je tudi razumljivo. Številni pozivi k udeležencem, da pišejo spomine, so rodili v primerjavi z velikim številom udeležencev naprednega gibanja in NOB razmeroma skromne rezultate. Zato je najvažnejša metoda pri zbiranju virov, če zapisujemo izjave in spomine oziroma jih snemamo na magnetofonski trak. Tako nastopi problem zapisovalca oziroma tistega, ki sprejema izjave na magnetofonski trak. Od zapisovalca je odvisno, ali bo priča povedala vse, kar ve, in ne bo morda ostalo nezapisano tisto, kar je najvažnejše. Zapisovalec izjav mora biti dobro pripravljen in mora poznati pred odhodom na teren vse, kar je že zbranega o dogodkih in razvoju na terenu, kjer bo zapisoval izjave. In še vedno ne sme biti prepričan, da že ve, kaj še lahko pričakuje od priče. Ekipa mariborskega muzeja je pred odhodom na Kozjak preštudirala vse gradivo, ki je znano za ta predel. Član ekipe je bil tudi organizator vstaje na tem področju. Na Remšniku je najprej šla h kmetu, pri katerem je bila prva postojanka OF v tem kraju. Kmet je povedal vse, kar je vedel o svojem sodelovanju in začetkih ter razvoju osvobodilnega gibanja na Remšniku. Ker ni bilo nikjer ničesar zapisanega o partizanskem šolstvu na Kozjaku, ni seveda nihče ničesar o tem spraševal. Šele zadnji trenutek se je priča sama spomnila, da bi ekipo morda zanimalo tudi to, da je v njegovi hiši delovala partizanska šola. Zatem se je odkrilo, da so bile na Kozjaku kar tri partizanske šole. Ko je priča opazila zanimanje ekipe za partizansko šolstvo, je ekipi sporočila še silno zanimive podatke o preskrbovanju vojske in bolnišnic na Kozjaku in Pohorju. Na Kozjaku je deloval sijajni sistem dogona živine iz Avstrije. Del živine je ostal na Kozjaku za potrebe Lackovega odreda, ostalo pa je romalo preko Drave na Pohorje. Kmet, ki je o tem pripovedoval, je imel glavno vlogo pri spravljanju živine iz Avstrije.

Zapisovalec mora biti torej dobro pripravljen, da lahko čim bolj izkoristi pričo, da jo lahko nekako vodi, a pri tem mora paziti, da priči ničesar ne sugerira. Predvsem mora biti vsestranski. Zapisovalec mora izjavo opremiti s potrebnimi podatki. Naveden mora biti datum in način zapisa ter zapisovalec. Včasih je treba dodati še posebne podatke o priči. Zapisano bi moralo biti, kaj je v izjavi vir iz prve roke in kaj iz druge. Najbolje je, da najprej priča pove svojo izpoved samostojno. Ta izpoved se točno zabeleži. Šele nato se prične z dodatnim spraševanjem, kar se ločeno zabeleži. Končno se v muzeju z arhiva izjavi doda ocena pričevanja, ki temelji na primerjavi z dokumenti in drugimi pričevanji, ne pa na neki subjektivni oceni. Tu se priključijo osnovni podatki o zapisovanju in priči. To pa je le ena izmed metod dela.

Vprašanje je tudi, kako je pametneje zasliševati priče, individualno ali skupinsko. Nedvomno ima dobro pripravljeno skupinsko zasliševanje večjega števila prič za neki dogodek ali razdobje določene prednosti. Priče se sproti dopolnjujejo in korigirajo. Trdimo lahko celo, da si izpodbujejo spomin. Že pri zasliševanju samem se opravi velik del preverjanja. Vendar ima tudi individualno zasliševanje določene prednosti.

Sistematično zbiranje pričevanj za določeno področje je seveda oteženo zaradi tega, ker po navadi najvažnejše priče ne živijo več tam, kjer so bile aktivne med revolucionarnim gibanjem ali med NOB. Tu marsikaj pripomore sodelovanje med ustanovami in organizacijami, ki zbirajo gradivo. Izkoristiti je treba tudi razna partizanska srečanja. Pri pričevanjih se seveda lahko pojavijo pomanjkljivosti, ki pa jih ob skrbni analizi lahko odkrijemo in nam tu in tam tudi kaj zanimivega povedo. Analiza dveh kronik, ki sta bili pisani med vojno tako, da sta zapisovalca sproti zapisovala, kar sta slišala, in ki obravnavata približno isto področje (ena je bila pisana v Šoštanju, druga pa v Zavodnjah pri Šoštanju), je potrdila pravilo, da so se novice v razburkanih vojnih časih lahko naglo spreminjale. Vest o nekem dogodku, ki se je pripetil v okolici Šoštanja, je prišla do zapisovalca kronike v Šoštanju že v povsem spremenjeni obliki. Isti dogodek je kronist v Zavodnjah zopet drugače opisal. Na tako spremenjenih novicah često temelji tudi spomin priče, ki jo danes zaslišujemo in če priča govori o dogodkih, pri katerih ni bila neposredno udeležena ali pa nekega dogajanja ni dovolj poznala. Že med NOB je o nekaterih dogodkih ljudstvo sestavljalo neke vrste legende. Take legende so seveda močno zanimive, samo da moramo vedeti, kaj je bila objektivna resnica. Zanimivo je na primer, da so preživeli člani Šaleške čete iz leta 1942 po vojni popolnoma enako izjavljali o smrti komandirja Šaleške čete narodnega heroja Mihe Pintarja-Toleda. Na podlagi teh izjav je opisana Toledova smrt v njegovem življenjepisu. Preiskava ohranjenih okupatorskih dokumentov in fotografij pa je pokazala, da je bil potek dogodkov ob Toledovi smrti drugačen, kot so ga opisovali preživeli borci Šaleške čete in domačini. Nihče od preživelih borcev seveda ni bil neposredna priča poslednjega Toledovega boja. Pokazalo se je, da je kmalu po Toledovi smrti nastala med ljudmi legenda o njegovi poslednji borbi in njo so vsi ponavljali. Naj pripomnim, da Toledova poslednja borba ni bila nič manj veličastna od tiste, o kateri govori legenda, samo da je dogodek potekal drugače. Take primere bi še lahko našli.

Previdnost je potrebna tudi tedaj, kadar priča v spominih daje splošno sodbo o položaju na nekem področju. Za zgodovino NOB na Štajerskem so zelo dragoceni spomini prvoborca Borisa Čižmeka-Bora (objavljeni v drugi knjigi Spominov na partizanska leta). V teh spominih pravi Čižmek, član I. pohorske čete, da je bila situacija za Pohorsko četo po odhodu s Pohorja na šaleški teren, septembra 1941. leta, zelo težka. Čižmek pravi, da so bili Nemci četi stalno za petami in da je zaradi represalij zavladal med ljudstvom velik preplah. Analiza vseh mogočih virov pa pokaže, da je prav na področju Šaleške doline tedaj delovala močna mreža podpornikov, da je bila izvedena na tem področju koncentracija štajerskih čet in da so bile opravljene vse priprave za napad na Šoštanj, ne da bi okupator kaj slutil o tem. Bataljon pred napadom na Šoštanj ni izvedel nobene ekonomske akcije in je teren prehranil za tiste čase številno partizansko enoto. Položaj na tem terenu je

bil torej v drugi polovici septembra in v začetku oktobra drugačen, kot ga opisuje Čižmek. Je pa Čižmekova ocena povsem razumljiva, če se spomnimo splošne situacije na Štajerskem.

Pri zbiranju in uporabi izjav moramo tudi vedeti, da različne priče lahko zelo različno opisujejo neka dogajanja že zaradi tega, ker je lahko ena priča bila v drugih razmerah, ki so ji omogočile natančnejše poznavanje dogajanja. Poleg tega se moramo pri zapisovanju izjav zavedati, da je minilo že dosti let in lahko priča nehote danes neki dogodek povsem drugače vrednoti, kot pa ga je med vojno. Po tolikih letih je tudi možno, da priče s slabšim spominom pozabijo zaporedje dogodka. Močneje doživeti dogodki so pri priči potisnili v ozadje druge dogodke. Zato in še zaradi drugih možnih slabosti, ki se nehote vnesejo v pričevanja, je potrebno, da že pri zbiranju pričevanj pričnemo preverjati in analizirati zbrano gradivo. Pričevanja bomo primerjali z ohranjenimi dokumenti in drugimi pričevanji. Zapisovalec se mora tudi vživeti v burno preteklost, ker bo drugače zanemaril razne podatke, ki govore o skoraj neverjetnih podvigih, a so se v resnici zgodili.

Omeniti moram še eno vrsto gradiva, ki ga najdemo na terenu. To so pesmi, ki so nastale med ljudstvom in opevajo po svoje razne resnične dogodke. Pojejo o priljubljenih partizanih, pojejo o trpljenju in junaštvu. Ena poje o partizanu, ki je padel pod oknom svojega dekleta, druga o bolečinah matere padlega partizana. Teh stvari ne omenjam zaradi referata o partizanski folklori na Bledu, na VI. kongresu folkloristov, temveč zato, ker so se že tudi pri nas našle in se še bodo našle zanimive stvari. NOB je vsestransko razgibala ustvarjalnost ljudstva. Med ljudstvom so se pojavili preprosti literarni ustvarjalci, ki so v tej ali oni obliki opisovali pretresljive dogodke in junaške podvige. Najdemo lahko preproste tragedije in komedije, ki so nastale med NOB.

Na terenu je torej še veliko raznovrstnega gradiva in je važno, na kakšen način ga bomo kar največ zbrali in ohranili. Naj podamo kratko zgodovino zbiranja gradiva na mariborskem področju, ki bo pokazala verjetno nekatere skupne probleme. Po osvoboditvi je zbral nekaj gradiva Pokrajinski muzej, gradivo je zbiral tudi arhiv v Mariboru in seveda republiške ustanove. Na tem področju so bili aktivni še številni drugi činitelji: politične organizacije, organi oblasti, iniciativni posamezniki in še kdo. Imamo primere, ko so kolektivni podjetji ali krajevni odbori OF organizirali razstave in za take razstave so kratko malo poiskali originalno gradivo na terenu. Zbrano gradivo so zbirali na zelo različnih mestih in je razumljivo, da se je večkrat že zbrano gradivo izgubilo ali pa je propadlo. Po ustanovitvi organizacije Zveze borcev NOV in oddelka NOB pri Pokrajinskem muzeju je postalo zbiranje vedno bolj sistematično in se je omejilo predvsem na ta dva činitelja. Od časa do časa so zbirali gradivo še druge organizacije. V Mariboru je bilo sodelovanje med organizacijo Zveze borcev NOV in muzejem ves čas kar najtesnejše in je rodilo lepe sadove ter odkrilo številna nova pota do gradiva na terenu. To sodelovanje je omogočilo, da je bila zbrana v nekaj letih velika količina gradiva. Zgodovinske komisije ZB NOV so začele z veliko akcijo — sestavljati življenjepise padlih borcev in žrtev fašističnega terorja. Obenem so pričele sestavljati občinske oziroma krajevne kronike. Pri tem delu je sodeloval Muzej NO oziroma prej oddelek pri Pokrajinskem muzeju in vse gradivo se je zbiralo v arhivu muzeja. Organizacije Zveze borcev NOV so muzeju pomagale pred-

vsem pri zbiranju muzealij, fotografij in dokumentarnega gradiva. Pred otvoritvijo začasne razstave leta 1954 o razvoju NOB na mariborskem področju so člani Zveze borcev v kratkem času zelo obogatili muzejske zbirke. Pri Okrajnem odboru ZB NOV so tedaj v okviru zgodovinske komisije delovali številni odbori za posamezna področja. Poseben odbor je zbiral gradivo in podatke za revolucionarno gibanje med obema vojnama, poseben odbor je bil za vojaške enote, partizansko saniteto, izseljenišvo itd. V teh odborih so bili ljudje, ki so dobro vedeli, kje in pri kom se lahko najde gradivo. Poleg tega so organizacije ZB leta 1953 na veliko popisale dogodke in objekte na terenu ter udeležence NOB. Samo v mestu je tedaj nad 500 ljudi sodelovalo pri tej akciji. Na povečane mestne načrte posameznih terenov so vnašali tehnike, ilegalna stanovanja, javke i. dr. Javnost je z interesom spremljala to akcijo. Akcija ni bila povsod dosledno izvedena, a popis je prinesel muzeju ogromno podatkov in je potem nastalo vprašanje, kako to gradivo urediti in preveriti. Že ti primeri aktivnosti organizacij NOB povedo, da se verjetno za nobeno drugo obdobje ni zbiralo zgodovinsko gradivo na tako množični podlagi in da so zasluge organizacij ZB NOV na tem področju res velike. Delo zgodovinskih komisij na terenu je pa često oviralo naglo menjavanje članov komisij, predvsem pa je bilo delo nekaterih komisij kampanjsko in je po določenem času aktivnosti zamrlo. Za kontinuiteto dela je skrbel muzej. Zaradi številnih nalog in premajhnega števila ljudi pa muzej, kljub pomoči republiškega muzeja NO, ni mogel tako obvladati terena, kot bi ga moral. Poudariti moramo, da so težave pri zbiranju gradiva v veliki meri posledica tega, da naše najmlajše krajevne muzejske ustanove nimajo dovolj strokovnih kadrov. Kadrovska izpopolnitev krajevnih muzejev ljudske revolucije bi bila zelo ekonomična rešitev številnih problemov pri zbiranju gradiva na terenu, ker je tudi dejavnost zgodovinskih komisij često odvisna od operativne sposobnosti muzeja in ker lahko najbolj sistematično zbira gradivo na terenu muzejska ekipa, ki je opremljena z vsemi tehničnimi pripomočki. Okrepljeni lokalni muzeji bi lahko — povezani z osrednjo ustanovo — zelo pomagali pri raznih akcijah za zbiranje gradiva za določene teme. Tako je prišlo do koristnega sodelovanja z zbiralci gradiva za zbornik, ki bo obravnaval sodelovanje žena v NOB.

Zaradi dosedanjega pomanjkanja strokovnih kadrov so muzeji iskali razne oblike dela, da bi rešili kar največ gradiva. Mariborskemu muzeju je zelo koristilo organizirano sodelovanje s posamezniki, ki se zanimajo za zgodovino naše ljudske revolucije in z vnemo pomagajo zbirati gradivo. Pojavila se je neka oblika kooperacije. Muzej daje posameznikom pomoč in orientacijo pri zbiranju gradiva za članke in razprave, oni pa muzeju odstopijo gradivo, ki so ga sami zbrali. Razne možnosti za zbiranje gradiva dajejo tudi občinski prazniki, spominska zborovanja, partizanske patrolje itd. Pokazalo se je tudi, da začasne krajevne ali občinske razstave, ki jih organiziramo na terenu, lahko pritegnejo novo gradivo in dajejo možnosti za izpopolnjevanje podatkov.

Osnovna mreža za zbiranje gradiva na terenu so dandanes muzeji ljudske revolucije in oddelki NOB pri kompleksnih muzejih ter organizacije ZB NOV. Aktivnost muzejev pri zbiranju gradiva se pa vse bolj usmerja v enotno republiško akcijo pri zbiranju podatkov in gradiva za topografijo NOB. Delo krajevnega muzeja pri tej nalogi pa je uspešno, če ima le-ta pregled nad vsem že zbranim gradivom za svoje področje. To ni preprosta naloga, ker

je gradivo v arhivih številnih ustanov. Končno se mora muzej pred odhodom ekipe na teren povezati z organizacijo Zveze borcev NOV. V sestav ekipe mora po možnosti pritegniti tistega člana organizacije ZB, ki razvoj na določenem terenu najbolj pozna. Ekipe skušajo na terenu zbrati kar največ gradiva, zato je bojazen, da se bo delo tu in tam zavleklo; veliko časa zahteva tudi obdelava gradiva.

Naj na zaključku še izrazim misel, da bi bilo prav, če bi naše zborovanje razpravljalo o številnih možnostih sodelovanja zgodovinarjev-prosvetnih delavcev in njihovih strokovnih aktivov pri reševanju gradiva. Zgodovinarji bi lahko sodelovali s komisijami Zveze borcev NOV in z muzeji. Dela je še veliko! Vsakdo, ki se ukvarja z zbiranjem gradiva, vé, da en podatek, ki ga najdemo, pokaže, kako najti pot do desetih novih. Zato se boji, da ga bo čas prehitel. Žal bi nam lahko bilo celo, če ne bi zapisali kakih drobnih stvari, kot so zanimiva ilegalna imena kmečkih domačij in če bi bilo pozabljeno, da je mlad kurir pohorske partizanske bolnišnice »Tihi dol« raje umrl pribit na križ kakor pa da bi izdal ranjence.

Milan Ževart